

Gotlands runinskrifter 3

Hellvi socken

G 288 – G 291, G 395

Helmer Gustavson och Thorgunn Snædal (G 395)

Hellvi kyrka

Kyrkan består av ett ungotiskt kor och långhus samt ett romanskt torn, som till följd av ett ras har ett förkrympt utseende. Kor och långhus är från 1200-talet, medan tornet är från 1100-talet, den enda bevarade byggnadsdelen av en liten romansk kyrka med absidkor.

En runinskrift inristad i korportalens utsida (G 291) anger, att Lafrans Botvidarson har byggt kyrkan. Det är den ende till namnet med säkerhet kände medeltida kyrkobyggaren på Gotland. Jämför dock G 334 Fårö kyrka. Ett antal runristade gravhällar ligger nu i kyrkans golv. Gravhällen G 289 ligger i korgolvet mitt under triumfbågen; gravhällen G 288 ligger i långhusets mittgång, drygt en halv meter väster om G 289 och den fragmentariska gravhällen G 290 omedelbart norr om huvudändan av G 288. Ett stycke av G 290 ligger också i golvet vid korets norra vägg och omedelbart öster om triumfbågen.

De äldsta kända avbildningarna av de runristade gravhällarna i Hellvi kyrka återfinns i J. Peringskiölds Monumenta, där G 288, G 289, G 290 och G 291 avbildas. Inskriften på gravhällen G 291 finns avritad i G. Wallins Analecta. C. G. Hilffeling anger år 1800, att det finns tre oläsliga runstenar på kyrkogården och avbildar G 291. I sin reseberättelse från 1826 avbildar N. J. Ekdahl G 288 och G 291. Kyrkoinventariet 1830 omnämner G 291 samt tre mindre gravstenar på kyrkogården, som bär runinskrifter men är så slitna att de inte kan läsas. P. A. Säve granskade G 291 och G 289 åren 1850 och 1864. C. Säve återger i Gutniska runurkunder (1859) delar av inskriften på G 291, medan G 289 och G 290 - enligt honom funna 1850 - var sönderslagna och mer eller mindre oläsliga. I sin korta beskrivning av Hellvi kyrka adresserad till riksantikvarien lämnar S. Brandel i januari 1920 uppgift om tre hällar med runinskrifter i Hellvi kyrkas golv och den 12 februari 1922 meddelar kyrkoherden Adolf Pålsson Vitterhetsakademien att tre stenar med runinskrift finns i kyrkan. År 1923 undersökte O. v. Friesen G 289, som då låg mitt under triumfbågen, G 288 i stora mittgången

strax söder om östra pelaren och det stycke av G 290, som låg i korets nordvästra hörn, samt G 291 i korportalen.

288. Hellvi kyrka

Litteratur: L 1712, S 34, F 121, W 88. J. Peringskiöld, Monumenta Sveo-Gothorum, Vol.8 (hs Fh 8 i Kungl. Bibl.), bl. 45; C. G. Hilfeling, Resejournal 1800 (hs F m 57:8 i Kungl. Bibl.), s. 107; N. J. Ekdahl, Resa på Gotland 1826 (ATA), s. 22; Kyrkoinventarium 1830 (ATA); P. A. Säve, Reseberättelse 1864 (ATA), s. 99; H. Pipping, Gotländska studier (1901), s. 90; S. Brandel, Skrivelse till riksantikvarien 1922 (ATA); O. v. Friesen, Anteckningar 24/7 1923 (UUB); H. Wideen, Gotlands gravstenar 1945 (ATA); E. Melefors, Byngen, Smissen och Listar. Inbyggarbeteckningar och husbondenamn på Gotland. 1. Typologi och ordbildning (Studier till en svensk ortnamnsatlas 13, 1983), s. 135; Th. Snædal, Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi. (Runrön 16, 2002), s. 151 f.

Äldre avbildningar: J. Peringskiöld, a.a. bl. 45; C. af Ugglas foto omkr. 1907-1912 (ATA); A. Edle foto 1926 (ATA).

Gravhäll med runinskrift. Hällen ligger nu i långhusgolvet i stora mittgången, 1,5 m öster om långhusets östra pelare och 0,6 m väster om gravhällen G 289. Huvudsidan åt öster. Av J. Peringskiölds Monumenta framgår det att huvudändan legat mot öster, men själva placeringen visas inte. C. G. Hilfelings uppgift 1800 om tre oläsliga runstenar på kyrkogården kan bl.a. avse G 288, likaså motsvarande uppgifter i kyrkoinventariet 1830, där sammanhanget talar för att de tre runstenarna fanns på kyrkogården. På ett foto av C. af Ugglas ligger hällen i långhusgolvet söder om östra pelaren och samma läge har den enligt S. Brandel 1920, O. v. Friesen 1923 och enligt ett foto av A. Edle 1926. Vid E. Wesséns granskning 1944 låg den på sin nuvarande plats.

Materialet är grå kalksten. Hällens nedre del bortslagen. Längd 182 cm, bredd upptill 118 cm, nedtill 114 cm. Hällen har alltså en svagt

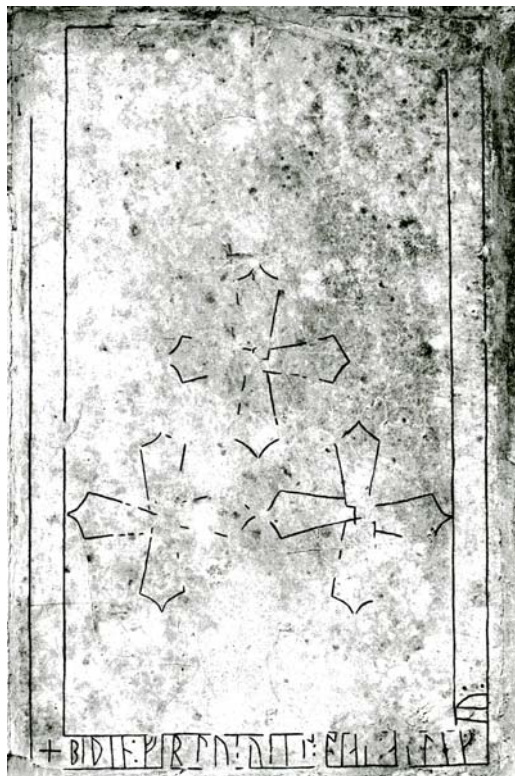
trapetsoid form. Innanför inskriftsbandet är tre triangulärt uppställda flät kors ristade. De är mer eller mindre förslitna. Långsidornas och huvudändans inskriftsband har aldrig burit några runor, varför inskriften är bevarad i sin helhet. Ristningsytan är ojämn och en kraftig trampslitning har medfört att ristningslinjerna i de upphöjda partierna är starkt slitna eller helt eller delvis försvunna. Runorna är 6-9 cm höga och står med sina baser vända utåt.

Inskrift (supplerad efter J. Peringskiöld):

+ **bi**pin : **firi** [:**b**]u[**t**]u[**lf**]s : **sia**[**l**] : **a**[**f**] **legiu**:
 5 10 15 20 25

Biðin firi Būtulfs siäl af Lengiu.

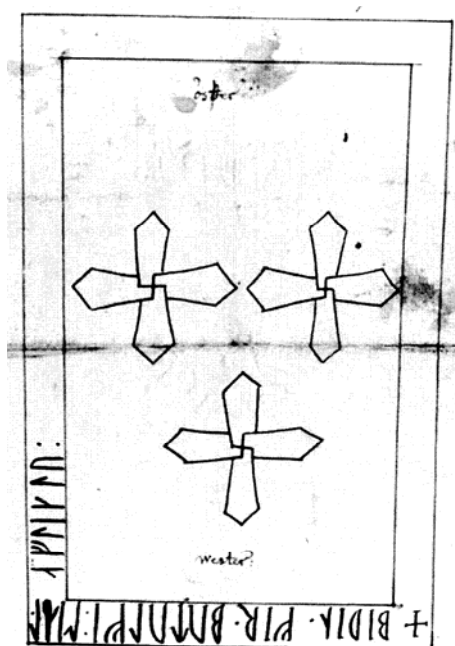
»Bedjen för Botulfs själ från Längers.»

G 288. Hellvi kyrka. Foto: G. Gådefors 1988.

Till läsningen: Inskriftens **a**- och **n**-runor har ensidiga bistavar. Inskriften inleds med ett litet likarmat kors. 6 **f** förslitet i toppen. 2 cm till höger om 8 **r** anas tre korta och mycket tunna lodräta streck. De bedöms vara resterna av ristningsbotten i en **i**-runa. Några spår av skiljetecken finns

ej mellan runa 9 och 10. Av runa 10 återstår större delen av en huvudstav, basen dock bortnött. På platsen för överdelen av övre bistaven i en **b**-runa skönjes en ca 2 cm lång, mycket grund linje som kan vara rester av en övre **b**-bistav. Av runa 12 är övre hälften av en huvudstav samt dess nederdel skönjbar. På platsen för en vänster **t**-bistav finns en ytterst tunn och grund linje som kan vara resterna av ristningsbotten i en **t**-bistav. Mitten av huvudstaven i runa 14 bortvittrad, inga spår av någon bistav. Av runa 15 återstår en huvudstav, som är mycket grund i toppen. Inga säkra spår av några bistavar, 16 **s** har haft formen ſ . Av runan återstår första ledets mittdel samt det tredje ledet, vilket dock är vittrat. Av andra ledet kan anslutningen till det tredje ledet skönjas, resten är borta. Av runa 20 återstår nedre hälften och toppen av en huvudstav, av runa 22 nedre hälften av en huvudstav. Inga spår av skiljetecken efter runa 22. 24 **e** är vittrat i mitten, stingningen i form av en punkt dock säker. 25 **g** stungen med en punkt.

G 288. Hellvi kyrka. Avbildning i J. Peringskiölds Monumenta Sveo-Gothorum.

Ekdahl återger endast de första fyra orden i inskriften och läser **bipin firi ulufar sial**. Den första **u**-runan i hans avbildning är ändrad från en **o**-runa.

Den korta inskriften fyller bara en liten del av inskriftsbandet. Trots att inskriften är kraftigt sliten är läsningen säker tack vare avbildningen i Monumenta. Prepositionens form är **firi**, inte **firir** som E. Wessén (W 88) återger den.

Ortnamnet avser gården Längers omkring 2 km sydsydost om Hellvi kyrka, invid en ås-sträckning. Gårdnamnet är också belagt i en latinsk inskrift på en gravhäll, från år 1353, över en Olaf från Längers: IN LENGIUM NATUS IACET HIC OLAWS HUMATUS... G. Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid. 1-2 (1892-95), nr 108; Gotlands kyrkor 2, s. 122 (med avbildning); F. Löffler, Versifierade latinska medeltidsinskrifter från Gotland (i Antikvarisk tidskrift 21:5 1924) s. 14. Om ortnamnet Längers se L. Alfvegren, r-genitiv och arekomposition (1958) s. 177 samt I. Olsson, Ortnamnen på Gotland (1987), s. 55 och Gotländska ortnamn (1994), s. 66.

I inskriftens **legiu** kommer nasalen i namnet inte till grafiskt uttryck framför **g**. En sådan skrivning är ovanlig under medeltiden, men samma egenhet förekommer i G 201 Atlingbo kyrka. Möjligen är det en reminiscens av ett äldre ortografiskt drag att inte beteckna en nasal framför en explosiva. Inskriftens **legiu** är jämte beläget LENGIUM i den nämnda latinska gravinskriften de äldsta beläggen på gårdnamnet Längers. Gårdnamnet är bildat med suffixet *-iōn* till adjektivet *lång* med en ursprunglig betydelse 'något långt', konkretiserat i 'rak ås-sträcka'. Jfr Gotländsk ordbok, uppslagsordet *länga* 'långt stycke, sträcka...'. Hur namnet skall förklaras närmare i fråga om form och ordbildning är omdiskuterat. Se I. Olsson, Gotländska terrängord (1959), s. 73, 75. Om inskriftens **legiu** används som stöd för att tolka gårdnamnet Längers innebär det att namnet ursprungligen har haft singular form, i nominativ **Lengia*, i genitiv **Lengiu(r)* och **Lengiu* i övrigt. Läsningen av gårdnamnet i den latinska inskriften är omdiskuterad. G. Lindström läser i a.a. *in Lengiu natus* medan F. Löffler i a.a. iakttagit ett nasalstreck och korrekt läser in *Lengium natus* (dvs. dativ pluralis). Den

nutida namnformen Längers kan vara influerad av husbondebenedämningar på *-r* med ett tillägg av ett generellt betingat genitiv *-s*, dvs. vara av samma karaktär som gårdnamnet Vikers i G 297.

Om det i det i gotländska runinskrifter vanliga namnet Botulf, se G 225. En konsthistorisk datering av runhällen till början av 1300-talet motsägs inte runografiskt.

289. Hellvi kyrka

Litteratur: S 36, F 123, W 87; J. Peringskiöld, *Monumenta Sveo-Gothorum*, vol. 8 (hs F h 8 i Kungl. Bibl.), bl. 45; C. G. Hilfeling, *Resejournal 1800* (hs F m 57:8 i Kungl. Bibl.), s. 107; N. J. Ekdahl, *Resa på Gotland 1826 H. 1* (ATA), s. 22; *Kyrkoinventarium 1830* (ATA); P. A. Säve, *Reseberättelse 1864* (ATA), s. 99, *Gotland 1864* (hs S 40 m i UUB), s. 192; H. Pipping, *Gotländska studier* (1901), s. 90; S. Brandel *skrivelse till Riksantikvarien 1920* (ATA); *Sveriges kyrkor*, bd 2 (1935), s. 126; H. Gustavson, *Gutamålet 1-2. En historisk deskriptiv översikt. 1940-1948*; E. Melefors, *Byngen, Smissen och Listar.*

Inbyggarbeteckningar och husbondenamn på Gotland. 1. typologi och ordbildning (*Studier till en svensk ortnamnsatlas 13*, 1983), s. 134; Th. Snædal, *Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi* (*Runrön 16*, 2002), s. 151 f.; P. Larsson, *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter.* (*Runrön 17*, 2002), s. 184 f.

Äldre avbildningar: J. Peringskiöld, a.a. bl. 45; J. W. Hamner foto 1923 (ATA); A. Edle foto 1936 (ATA).

Gravhäll med runinskrift. Den ligger i korgolvet under triumfbågen med huvudändan i söder. Liksom G 290 är G 289 ett av de få gotländska runmonument som avbildas i J. Peringskiölds *Monumenta*. Då praktiskt taget all äldre dokumentation av G 289 saknas, utgör avbildningen hos J. Peringskiöld grunden för suppleringen av inskriften. Gravhällens placering framgår inte av *Monumenta*. C. G. Hilfelings uppgift att det

fanns tre oläsliga runstenar på Hellvis kyrkogård kan bl.a. avse G 289. Enligt P. A. Säve låg den 1864 (hs S 40 m, s.192) under triumfbågen med huvudändan i norr. Den dopfunt som nu står på en fyrkantig cementplatta på hällens nedre vänstra sida – se avbildning i Sveriges kyrkor bd 2. s. 121 – placerades där 1927.

Inskriften är mycket sliten. P. A. Säve kunde se spår av runor runt nästan hela hällen men kunde inte ge någon läsning, och enligt Gutniska urkunder (1859) var hällen, som anges vara funnen 1850, sönderslagen och utnött. När O. v. Friesen granskade den 1923 var inskriften nästan helt och hållet utplånad. Endast enstaka ord kunde läsas. Samma förhållande noterade E. Wessén vid sin granskning 1944.

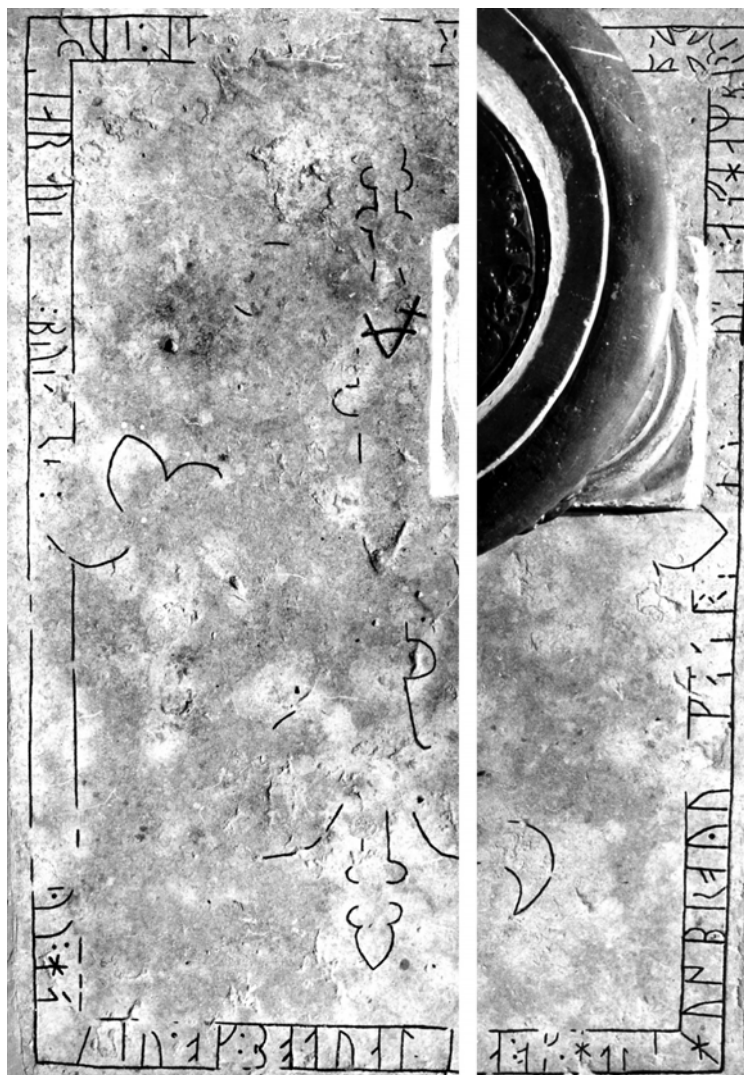
Ljusgrå kalksten. Längd 187 cm, bredd upptill 137 cm, nedtill 122 cm. Hällen har alltså trapetsoid form. Ristningsytan är starkt trampsliten. Runinskriften vid fotändan och delar av den längs högra långsidan är delvis läsbar, i övrigt är endast enstaka runor urskiljbara. Runhöjd 7,5-8 cm. Runorna står med baserna utåt och läses motsols och har börjat vid det likarmade korset. Innanför inskriftsbandet finns rester av ett ornerat kors samt ett bomärke.

Inskrift (supplerad efter J. Peringskiölds Monumenta):

* [bipin] : fir[i · pair- - -i]al : [s]um -iar · ...u[-las] : bu-...ar- ...[k ·
 5 10 15 20 25 30 35
 han]...[usb]...yu : ho...- - u [:] ok : botual[d]a : ok [:] han- husbroyu
 40 45 50 55 60 65 70 75
 katr--u...u- - : af hambri
 80 85 90

*Biðin firi þaira siāl sum hiar hvīlas, Būtairs ok hans hūsproyu...ok
 Bōtvalda och hans huspröyu, Katrīnu...af Hambri.*

»Bedjen för deras själar som här vila, Butairs och hans hustrus ... och Botvaldes och hans hustru Katrinas ... från Hammars.»

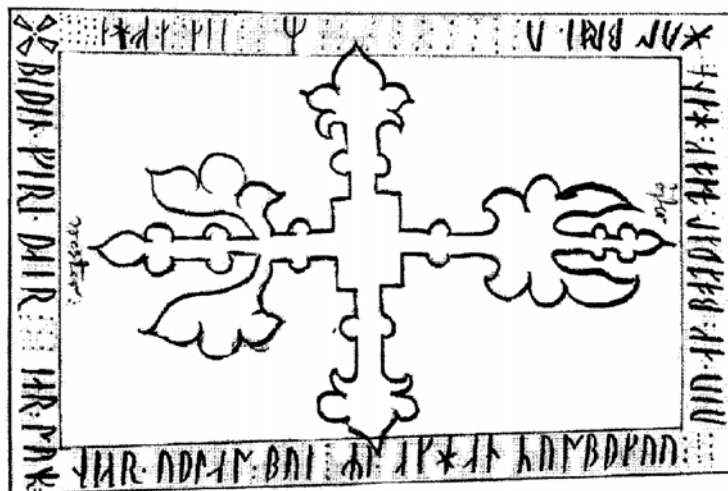
G 289. Foto av gravhällen med runföljden 8-60 och foto med runföljden 61-93.
Foton: G. Gådefors 1980.

Till läsningen: Före 6 **f** inga spår av runor. Av 6 **f** återstår huvudstavens mitt och bistavens nedre delar. Av 7 **i** återstår mittpartiet och av 8 **r** anas huvudstavens mitt och större delen av bistaven. Därefter ett 43 cm långt stycke utan spår av runor fram till 18 **a**, av vilken toppen saknas på grund av trampslitning. 19 **l** är ytterst grund. Av 20 **s** återstår endast större delen av en huvudstav. Inga säkra spår av huvudstaven i 22 **m**. Av runa 23 återstår endast basen av huvudstaven. 25-26 **ar** starkt slitna men säkra. 27 **u** svagt skönjbar. Av runa 28 återstår nedre tre fjärdedelarna av huvudstaven, därefter ett 18 cm långt stycke utan spår av runor fram till 32 **b**, av vilken huvudstavens övre del och bistavens övre spets är förslitna. Av 33 **u** är huvudstavens övre hälft och bistavens

övre spets borta genom förslitning. Av runa 34 återstår nedre hälften av huvudstaven. Endast bistaven återstår av 35 **a**, därefter ett 8 cm långt stycke utan spår av runor fram till 36 **r**, som genom förslitning förlorat vänstra bistaven och huvudstavens nedre hälft. Av runa 37 återstår mitten av en huvudstav, därefter ett 70 cm långt parti utan spår av runor. 45 **y** tydligt stungen med en punkt, huvudstavens övre och undre del borta genom förslitning. Inga säkra spår av huvudstaven i 46 **u**. Huvudstavens övre del borta i 47 **h**. I 48 **o** är bistavarna svagt skönjbara, övre hälften av huvudstaven försliten. På det helt förslitna partiet mellan 48 **o** och runa 49 har det funnits plats för högst två runor. Av runa 49 anas en snett ristad huvudstav. Till höger om den finns en vittringsskada. Det går inte att säkert avgöra, om en bågformad fördjupning där är övre delen av en **u**-bistav eller om den hör samman med skadan. Sannolikt har det här stått en **u**-runa. I runa 50 saknas basen av huvudstaven och dess topp är skadad i en vittring. Runan har snarast varit **i** eller möjligen **l**. Övre delen av 51 **u** bortnött. Basen och toppen av huvudstaven i 52 **o** försliten, nedre bistaven kan endast anas. Bistaven ytterst grund i 53 **k**. Huvudstaven i 54 **b** praktiskt taget helt borta. Bistaven i 56 **t** knappt skönjbar. Till vänster om huvudstavens topp i runa 60 anas möjligen ristningsbotten av spetsen av en **t**-bistav. Till vänster om huvudstavens mitt finns en ca 1/2 cm lång vågrät fördjupning, som kan vara resten av en stingning. I 62 **o** är nedre bistaven och nedre hälften av huvudstaven mycket grunda. Det samma gäller toppen och basen av huvudstaven samt bistaven i 63 **k**. Huvudstavens mitt är bortnött. Basen och toppen av huvudstaven i 64 **h** är borta i en vittring och en förslitning. I 65-66 **an**, vilka är ytterst grunda, är huvudstavarnas toppar förslitna. Av bistaven i **n** återstår endast ansättningen mot huvudstaven. Runa 67 består av övre hälften av en huvudstav. Vittringsskador till höger om toppen och nedanför mitten. I vittringsskadan till höger om toppen anas möjligen andra ledet i en **s**-runa. Bistavens övre del är försliten i 72 **r**. 74 **y**, vars övre del är ytterst

grund, är tydligt stungen med en punkt. Överdelen av 75 **u** är ytterst grund. Till höger om runan en ursprunglig ojämnhet i stenytan, som ristaren undviktit. Övre delen av 76 **k** och 77 **a** är ytterst grund. Huvudstavens topp borta i 78 **t** och bistaven är mycket grund. Delar av bistaven i 79 **r** är bortnötta, de bevarade delarna av bistaven ytterst grunda. Av runa 80 återstår grunda spår av huvudstavens mitt och bas. Runa 81 utgörs av nedre hälften av en huvudstav; vittringsskador på båda sidor av runan. Av runa 82 **u** återstår bara ett stycke av en böjd stav, som bedöms vara rester av en **u**-bistav. Därefter ett 18 cm långt stycke utan spår av runor. Toppen av 83 **u** täckt av cement från dopfontens cementplatta. Av runa 84 återstår toppen samt basen av huvudstaven, av runa 85 drygt nedre hälften av huvudstaven. På platsen för en **a**-bistav finns en avlång, grund och diffus fördjupning, som möjligen kan vara ristad. Huvudstaven i 87 **f** försliten i toppen. Större delen av bistaven i 91 **b** är bevarad i kanten av en vittringsskada. Basen och mitten av huvudstaven är ytterst grunda. Bistaven i 92 **r** är svagt skönjbar, likaså mitten av 93 **i**.

J. Peringskiölds Monumenta: **biþin · firi · þair - - - iar : sum -iar · uþlas :**
bui- ri : akhan-usbþkuu : - -uiu · al : botþal · daok : han - husbroi · u - - - -
- - - - - r- - - - - a : fha- - - - -

G 289. Efter avbildning i J. Peringskiölds Monumenta Sveo-Gothorum, vol. 8, bl. 45.

P. A. Säve kunde 1864 (S 40 m) iakttaga runorna: **--a-ual--** : vid fotändan, motsvarande runorna 53-61 **k : botual[d]a**.

O. v. Friesen läste enstaka ord som **botualda** och **husbroyuka[t]r[ino]** vid sin undersökning. Den mer fullständiga läsning som han återger och som återspeglas på J. W. Hamners foto 1923 bygger sannolikt på avbildningen hos J. Peringskiöld och lyder: + **[bipin] : fir[i] : paira : si]al :**
sum [h]iar [: huilas] : bu[tairs] : [ok : hans : husbroyu] : ho : uiu : ok :
botualda : ok : ha[ns :] husbroyu [:] ka[t]r[in]u : af hamb[ri].

G 289. Foto med O. v. Friesens imålning. Foto: J. W. Hamner 1923 (ATA, negnr. 1841:23).

Anmärkningsvärd är den allofoniska växlingen $\bar{o} : \bar{u}$ av ursprungligt långt *o* i **butairs** och **botualda**. Om denna växling, som inte är ovanlig i forngutniska personnamn, se Herbert Gustavson, 1940, s. 192 f. och Th. Snædal, 2002, s. 17 och 197. Användningen av **r**-runan i **butairs**, liksom användningen av den i inskriften G 290 Hellvi kyrka, kan återspegla ett kvardröjande uttal [R] på norra Gotland, se Th. Snædal, 2002, s. 210 och P. Larsson, 2002, s. 184 f., eller ett övergångsstadium. Jämför runföljden 10-14 **pair-**, som äldst motsvaras av ett *paira*.

Gravhällen är lagd över två äkta par. Tre av de fyra namnen vet vi med säkerhet: *Būtair* (av ett äldre *Bōtgairr*), *Bōtvaldi* och *Katrīna*. Om det ganska sällsynta namnet *Būtair*, se G 36. Namnet *Botvaldi* är endast känt från Hellvihällen. Efterleden *-valdi* förekommer på Gotland i övrigt endast i namnet *Roaldi* på bildstenen G 109 (**rualta** enligt O. v. Friesens läsning 1924). Namn med efterleden *-valdi* är ovanliga i runinskrifter på fastlandet, *Āsvaldi* (**ausvaldi** på Stratomtastenen Ög 229) och *Sigvaldi* på Sö 42 och U 759 samt den nu försvunna U 986. Kvinnonamnet *Katrīna* uppträder i något varierade former i fem inskrifter på Gotland. Se G 192. Hustrun till Botair har burit ett namn som på gravhällen återges med fem eller sex runor. Namnet har inletts med runorna **ho** och har förmodligen slutat med runorna **uiu**. Av dessa är endast slutrunan **u** helt säker.

G 289. Hellvi kyrka. Runföljden 47-55 **ho...uiu**. Foto: Helmer Gustavson 1979 (ATA).

Sammanhanget visar att namnet har stått genitivkasus. Det bör då röra sig om ett kvinnonamn i svag form på *-a*, som ju i genitiv har ändelsen *-u*. Däremot kan det inte röra sig om en böjd form av ett kvinnonamn på *-vi*, eftersom kvinnonamn på gamla *-ō*-stammar i runinskrifterna ändas på *-u* endast i ackusativkasus – t.ex. **fastuiu** *Fastvīu* U 1079 – och då alternativt till en ändelselös form. Några exempel på dativform, som kan vara en utgångspunkt för ackusativformen finns inte i runinskrifterna. Se L. Peterson, *Kvinnonamnens böjning i fornsvenskan* (1981), s.110 f.

Runorna 42-46 **usb...yu** och 68-75 **husbroyu** avser ett forngutniskt *hūsproya* 'husfru, hustru'. Om de skiftande skrivningarna av detta ord i gotländska runinskrifter, se G 3. Former som **husbroyu**, **husproyiu**, **husbroia**, **husproiiu** etc. beror på systemtvång, som har påverkat stavelsestrukturen, då den ursprungliga sammansättningen *hūsfrū(a)* efter att ha fått huvudtryck - svagton och genom vokalförkortning förlorat sin betydelseanknytning till *hūs* och *frū(a)*. Genom att stavelsegränsen flyttades (*hus|fru* > *hu|sfru*), uppstod en i talet okänd eller åtminstone ovanlig konsonantkombination *sfr*, som ersattes med en systemanpassad kombination *spr* (G 289 **husbroyu**), i de fall den inte ersattes med *str* (G 174 **hustŕu**). Se J. Brøndum-Nielsen, *Gammeldansk Grammatik II*, s. 280 och A. Hansen, i *Acta philologica Scandinavica* 12 (1937-1938), s. 279 f. Skrivningen **husfru** i G 100 torde återspegla ett lån från medellågtyskans *hūsuvrowe*.

Efter den skadade runan 82 **u** har 4-5 runor gått förlorade före 83 **u-**. Vad som stått här vet vi inte. Vi kan därför inte vara säkra på vad gårdnamnet Hamra står som bestämning till. Om ortnamnet Hamra, se G 290.

Hellvihällens inskrift är ett exempel på den typ av gotländska gravinskrifter, där läsaren direkt uppmanas att bedja för de döda eller de dödas själar. Korsformen, möjligen också inskriftens formulering, och

användningen av runan **R** talar för en datering till första hälften av 1300-talet.

290. Hellvi kyrka

Litteratur: S 37, F 124, W 89. J. Peringskiöld, *Monumenta Sveo-Gothorum*, vol. 8 (hs F h 8 i Kungl. Bibl.), bl. 45; C. G. Hilfeling, *Resejournal 1800* (hs F m 57:8 i Kungl. bibl.), s. 107; N. J. Ekdahl, *Resa på Gotland 1826* H. I s. 22 (ATA); *Kyrkoinventarium 1830* (ATA); P. A. Säve *Reseberättelse 1864* (ATA), s. 99; S. Brandel skrivelse till Riksantikvarien 1920 (ATA); *Kyrkoinventarium, odaterat* (ATA); H. Gustavson, *Gotlands ortnamn. En översikt* (i *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1938*); S. Gardell, *Gravmonument från Sveriges medeltid 1. Text 1945*; E. Melefors, *Byngen, Smissen och Listar. Inbyggarbeteckningar och husbondenamn på Gotland 1. Typologi och ordbildning* (*Studier till en svensk ortnamnsatlas 13, 1983*), s. 134; Th. Snædal, *Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi.* (*Runrön 16, 2002*), s. 152.

Äldre avbildningar: J. Peringskiöld, a.a. bl. 45; C. G. af Ugglas foto omkr.1907-1912; (ATA); J. W. Hamner, foto 1923 (ATA); A. Edle foto 1926 (ATA).

Två fragment av en gravhäll med runinskrift. Det ena fragmentet ligger i mittgången omedelbart norr om G 298, det andra invid korets norra vägg. Den äldsta källan för G 290 är J. Peringskiölds *Monumenta*, där dock G 290 felaktigt förts till Klinte kyrka. C. G. Hilfelings uppgift (1800) om tre oläsliga runstenar på Hellvi kyrkogård kan bl.a. avse G 290. En av de i kyrkoinventariet 1830 omnämnda stenarna med slitna runinskrifter kan vara G 290. Av sammanhanget att döma bör den ha funnits på kyrkogården. Enligt P. A. Säve (hs S 40 m, s.192 och *Reseberättelse 1864*, s. 99) låg 1864 en runsten i koret. Hans uppgifter visar, att det rör sig om samma stycke av gravhällen, som på C. G. af Ugglas' foto från tiden 1907-1912 ligger i korgolvet omedelbart söder om triumfbågens norra vederlag och sydöst om predikstolen. Det läget

har stycket också enligt S. Brandel 1920. Vid O. v. Friesens undersökning 1923 låg det fortfarande kvar på samma plats ("i korets nv hörn delvis dold av kaminen"), så också vid A. Edles avfotografering 1926. Då E. Wessén undersökte fragmentet 1944 låg det på sin nuvarande plats. Ett stycke av gravhällen ligger också i golvet invid korets norra vägg, omedelbart öster om triumfbågens vederlag. Inskriften där är delvis skymd av ett bänkkvarter och täckt av trästödet till ett elektriskt element. Detta stycke registrerades inte av O. v. Friesen och E. Wessén. Den nuvarande placeringen tycks de två delarna av gravhällen ha fått vid kyrkans restaurering 1926. Vid flyttningen då har förmodligen en 2-3 cm bred strimla av hällens vänstra sida med de övre delarna av runorna 47-57 samt högra korsarmen av det lilla kors, som har inlett inskriften, huggits bort eller täckts av cement.

Ljusgrå kalksten, ristningsytan delvis missfärgad av bruna partier, förmodligen fläckar efter kaminen. Storleken på fragmentet i mittgången: bredd 78 cm, längd 72 cm. Fragmentet vid korets norra vägg: bredd 65 cm, längd 87 cm. Runhöjd 6,5-8 cm. Inskriften är uppställd i ett vapensköldformat inskriftsband samt i två vågräta band inne i skölden. Själva spetsen av skölden jämte runor finns på fragmentet vid korets norra vägg. Inne i skölden har ett flätkors varit ristat. Av korset återstår spetsen av högra korsarmen.

Hällen har förmodligen blivit förstörd tidigt. C. Säve uppger i Gotländska runurkunder (1859) att S 37, som med största sannolikhet avser G 290, hade hittats 1850, "sönderslagen, utnött och oläslig".

Inskrift (supplerad efter J. Peringskiöld):

+ **b[u]pi : huili[s] : [- ir] · gāna dotir · a hamb[ri ·] biþin :**

5 10 15 20 25 30

[firi ·]- -...- - - [mini ... s] þe[t et · hān ur · þ]et [s]u[m]

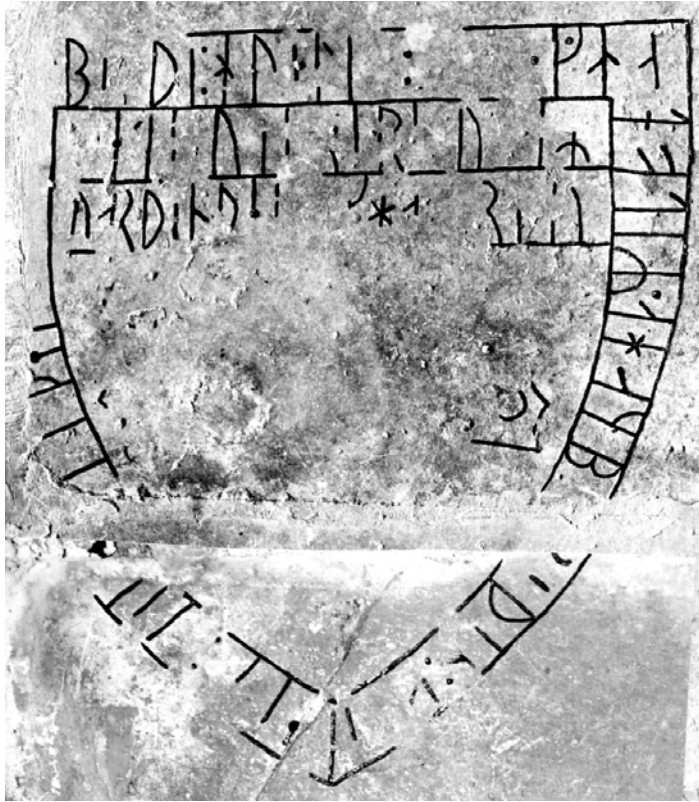
35 40 45 50 55 60

i[r] · ir-...u [-k] ir uarp-n þe[t] ... m h[ān i]r -u [·]

65 70 75 80 85

b[u]þi hvīlis hier, Ganna dōtir ā Hambri. Biðin firi hennar(?) siāl(?).
Minnins þet et hān var þet sum īr irin nū(?) ok īr varðin þet sum hān ir
nū.

»**b[u]þi** vilar här, dottern till Ganne på Hammars. Bedjen för hennes
själ(?). Minnens att hon var det som ni äro nu(?) och ni bliva det som
hon är nu!»

G 290. Sammanfogade foton av gravhällen. Foton: G. Gådefors 1980.

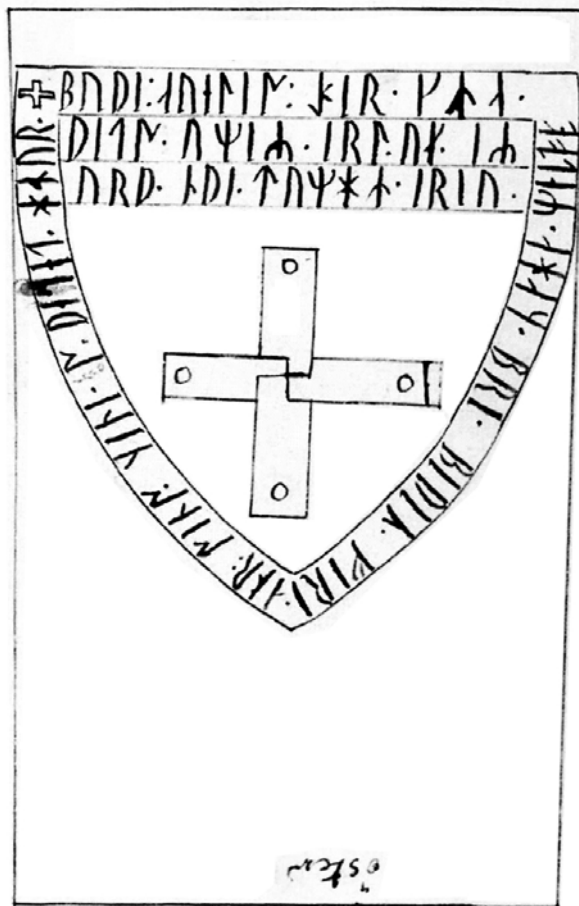
Till läsningen: Runföljden 1–57 står i den yttre ramen, 58–72 i den mellersta vågräta ramen och 73–87 i den nedersta. Inskriften har ensidiga **a**-, **n**- och **t**-runor. Runan **o** har formen **ɔ**. Av 2 **u** skönjes ett stycke av huvudstavens mitt och stycke av bistavens bas vid släpljus. Ingen stingning kan konstateras. Bistavens mitt i 3 **þ** borta i en vittring. Runan dock säkert **þ**. Toppen av 4 **i** bortnött, liksom övre högra bistaven i 5 **h**. Bistavens nedre del i 6 **u** är borta genom förslitning. Av 7 **i** är endast huvudstavens mitt skönjbar. Denna är skadad genom en rund utvittring. Av 8 **l** är huvudstavens bas och övre del samt bistavens nedre spets bevarad. 9 **i** är ytterst grund. Efter 9 **i** är ett drygt 25 cm långt parti utan spår av runor. 14 **g** är tydligt stungen med en punkt.

15 **an** är tydlig och väl bevarad. Toppen och ett stycke av basen av huvudstaven i 16 **a** är bortnötta. Stingningen av 17 **d** består av ett vågrätt streck av tre borrade punkter. En avlång fördjupning snett uppåt höger från huvudstavens nedre del är naturlig. Partiet till höger om huvudstavens övre del i 25 **m** är vittringsskadat. Inga spår av någon höger bistav. Efter 26 **b** finns inga spår av ristning innanför brottkanten. Av 29 **b**, som är ristad på det mindre fragmentet, återstår större delen av den övre bågen av bistaven och av 30 **i** ett stycke av övre hälften av en huvudstav. Nedre hälften av 32 **i** bortnött, likaså nedre hälften och toppen av huvudstaven i 33 **n**. Av 34 **f** återstår övre hälften av en huvudstav och ett stycke av en nedre **f**-bistav. Strax intill sköldens spets är nedre hälften av en huvudstav bevarad, sannolikt av 37 **i**. I själva spetsen finns rester av en ytterst grund huvudstav. Till höger om denna finns ett stycke av en huvudstav jämte en stingning, sannolikt rester av en **e**-runa, samt rester av fem huvudstavar innanför brottkanten. Resten av inskriften finns på det större fragmentet. Före 49 **p** finns rester av två huvudstavar bevarade. Övre delen av 49 **p** har försvunnit, då hällen kanthöggs. Därigenom har även de övre delarna av 50-51 **et** försvunnit. Efter dessa runor finns ett ca 30 cm långt parti som är starkt förslitet och täckt av en tunn slöja av cement, där det inte längre finns några spår av runor. 59 **e** är tydligt stungen med en punkt. Ansättningen av bistaven mot huvudstaven är bortvittrad i 60 **t**. Av 61 **s** återstår rester av en huvudstav, ristningsytan till höger om runan är vittringsskadad; inga spår av någon bistav. Av 63 **m** återstår något mer än hälften av en huvudstav. Vid släpljus skönjes toppen och mitten av huvudstaven i 64 **i**. En svagt böjd 3 cm lång stav till höger om 64 **i** och strax ovanför ramlinjen utgör ett stycke av högra bistaven i 65 **r**. Delar av huvudstaven och mitten av bistaven i 67 **r** är bortnötta, inga spår finns av en eventuell **a**-bistav, dvs. att runan varit en bindruna **ar**. Av runa 68 syns toppen av en huvudstav vid släpljus. En rund fördjupning på halv runhöjd kan vara rester av en stingning eller av ansättningen av

en bistav. Mellan runa 68 och 69 **u** finns inga säkra spår av någon runa. Mitten av huvudstaven i 71 **i** är borta i en förslitning. 72 **r** vittringsskadad men säker. Av 73 **u** återstår ett stycke av huvudstavens och bistavens mitt. I 74 **ar** är huvudstavens topp bortvittrad och dess bas borta i en förslitning. Av runa 76 återstår huvudstavens mittparti. En fördjupning där kan vara en stingning eller en vittringsskada. Av 78 **p** återstår huvudstavens övre del liksom större delen av bistaven. I 79 **e** är övre hälften av huvudstaven samt en djupt borrade stingning bevarad. Av 80 **t** återstår delar av huvudstavens övre hälft. Av 81 **m** är högra bistaven bevarad liksom ett stycke av huvudstavens mitt. Basen och toppen av huvudstaven borta i 82 **h**, likaså basen och toppen och **n**-bistaven i 83 **an**. Huvudstaven i 85 **r** är bortnött. Trots vittringsskador är nedre hälften av huvudstaven synlig i runa 86. Annars inga säkra spår av ristning. Huvudstavens mitt och bistavens topp borta i 87 **u**.

G 290 är ett av de få gotländska runmonument, som finns avbildade i J. Peringskiölds Monumenta. Eftersom äldre uppteckningar i övrigt saknas och inskriften nu är fragmentariskt bevarad, är avbildningen i Monumenta grunden för en rekonstruktion av inskriften på gravhällen.

Inskriften enligt J. Peringskiölds Monumenta: + **bupi** : **aelis** : **-ir** · **kāna** · **dotir** · **aham·bri** · **bipin** · **firi** · **anr** : **sins** · **mini** · **s** · **petet** · **hānur** · **pits** · **umir** · **irl** · **uak** · **ir urp** · **npi** · **tumhān** · **iriu** ·

G 290. Hellvi kyrka. Avritning i J. Peringskiölds Monumenta Sveo-Gothorum, vol. 8, bl.45.

Vid O. v. Friesens undersökning och imålning av det större fragmentet 1923, som är dokumenterat genom J. W. Hamners foto från samma år, skedde imålningen med ledning av avbildningen i Monumenta. Även där huggningslinjerna var ytterst svaga fyllde O. v. Friesen i dem med färg, där de stämde överens med Monumenta. Hans läsning, som den återspeglas i J. W. Hamners foto, överensstämmer praktiskt taget helt med Runverkets från undersökningen 1979. Därutöver kunde O. v. Friesen läsa 27 r, som försvunnit då fragmentet stympats ytterligare, och iakttaga resterna av 3-4 huvudstavar samt högra armen av det kors som inleder inskriften. De är nu borthuggna eller täckta av en cementslöja.

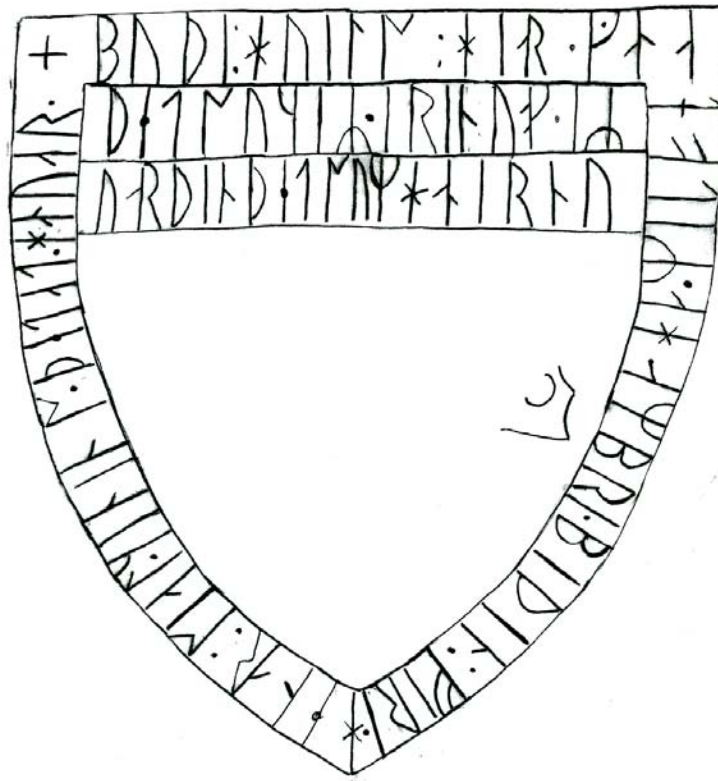

G 290. Foto: J. W. Hamner 1923 (ATA).

Möjligen har inskriften redan i slutet av 1600-talet varit starkt sliten, vilket kan förklara att en del runor i den inte har återgivits eller har missuppfattats i J. Peringskiölds *Monumenta*. En jämförelse med andra inskrifter som hör till genren *memento mori* gör det möjligt att med något enstaka undantag tolka inskriftens senare del. Även inledningen är säker, och endast i fråga om vad som har stått i det skadade partiet på båda sidor brottkanten vid hällens vänstra sida kan det råda någon osäkerhet. Avbildningen i *Monumenta* talar dock för en suppling med orden *hennar sial*. Hur runföljden **ir·irl·uāk** i den avslutande formeln har tillkommit kan diskuteras. Möjligen har den som återgivit inskriften i *Monumenta* läst en **i**-runa som **l** och förbisett en eller två **n**-runor samt inte uppmärksammat, att det som han har läst som en bindruna **āk** var en bindruna **ōk**.

Mot denna bakgrund torde inskriften på hällen kunna rekonstrueras på följande sätt: + **bupi** : **huilis** : **hiār** · **gāna** **dotir** · **a hambri** · **biþin** :

firi · henār sial : minins · þet et · hān uār · þet sum ir · irinu ōk · ir
 uārþin þet sum hān ir nu · Hur inskriften i så fall kan ha sett ut framgår
 av renritningen av inskriften.

G 290. Rekonstruktion av inskriften på gravhällen. Ritning: Helmer Gustavson.

Det kan inte uteslutas att runföljden **b[u]þi** återger kvinnonamnet *Bōtvi*, belagt ett tiotal gånger bland de gotländska personnamnen från medeltiden, se t.ex. G. Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid (1892), nr 216 Väskinde, 48 Dalhem. I gotländska runinskrifter förekommer det tre eller fyra gånger. Om namnet se G 42. Besvärande för en sådan tolkning är dock skrivningen med **þ** i stället för **t**, vilket är sällsynt. Den förekommer i den senmedeltida inskriften G 2 från en tid, när dental frikativa utvecklades till dental explosiva i gotländskan, varvid ortografisk osäkerhet kan ha uppstått. Möjligen har ristaren med **þ** ämnat återge ett tonande frikativt *ð* och med runföljden avsett att återge ett sammansatt kvinnonamn med en förled svarande mot fornvästnordiskans och runnordiskans *Bøð-*, dvs. en fem. *wō*-stam. (<* urn. *baðu-* < samgerm. **baðwō* f. 'strid'). Även en sådan tolkning medför svårigheter, eftersom ett omljud *a > ø* inte är att förvänta i

gotländskan. Samma svårighet gäller också för en *i*-omljudd förled *Byð-*. Om det rör sig om ett sammansatt namn, har efterleden slutat på *-i*. Möjligen rör det sig då om efterleden *-vi*, som är vanligt förekommande i gotländska sammansatta kvinnonamn. En likartad skrivning, **haili** för *Hailvī*, förekommer i inskriften på den nu försvunna runstenen G 136.

Om **gāna** motsvarar ett forngutn. oblik form *Ganna*, dvs. ett mansnamn **Ganni*, kan det förstås som en kortnamnsbildning till *Ga(g)nviðr*, som i några fall finns belagd i gutniska runinskrifter (G 166 **ganuiða: arvi**, G 206 och G 306) samt på en medeltida gravhäll med latinsk inskrift (G. Lindström Anteckningar om Gotlands medeltid 2 (1895) s. 110, nr 201 Vall och L. F. Löffler Versifierade latinska medeltidsinskrifter från Gotland (Antikvarisk Tidskrift för Sverige 21:5, 1924), s. 21 och i diplom (gagnwidi de aluis i gotlänningarnas brev till Magnus Eriksson 1344; SD 5, s. 277 orig.). Mindre troligt men formellt möjligt är att det är identiskt med mansnamnet *Gani*, belagt en gång (1100-talet, *Necrologium Lundense*, ed. L. Weibull, 1923, s. 63). Att *Ga(g)nviðr* inte har varit ett ovanligt mansnamn på Gotland, där det fortfarande var i bruk Lärbro och Vänge socknar på 1500-talet, visar väl frekvensen av ortnamnen Gannarve (8), Ganne (4), Gannor (1).

Enligt inskriften var den döda dotter till Ganne på Hamra. Ortnamnet avser den nuvarande bebyggelsen Stora Hamra vid Vägumeviken i Lärbro socken, på äldre kartor två gårdar, Lilla Hamra i nordväst och Stora Hamra i sydost. Anmärkningsvärd är skrivningen **a hambri**, dvs. med prepositionen *ā* 'på' för att uttrycka befintlighet. Möjligen kan det röra sig om en felskrivning av ett av latinet influerat *af*. Jämför G 289 **af hambri**. Om detta se E. Melefors a. a. s. 136 n. 135 och s. 142. För att **a** står för prepositionen *ā* talar Melefors uppgift, att uttrycket "på Hammaren" än i dag kan höras i t.ex. Närs socken.

Ristningens utformning – den sköldformade inskriften och flickorset med vinklade avslutningar – samt den ansenliga mängden med bindrunor talar för en datering till 1300-talet. För en sådan datering

talar förmodligen också användningen av *memento mori*-formeln. En snarlik formel förekommer också på den något äldre gravhällen G 242 Hejnums kyrka. Formeln är kärnpunkten i den diktning om livets korthet och dödens närhet som växer fram under medeltiden. Speciellt spridd blev den genom legenden om de tre levande och tre döda. Under en jakt i skogen kommer tre män fram till öppna gravar eller möter tre vandrande döda. Själva kärntanken i legenden är de dödas ord till de levande: ”Ni är vad vi har varit, vad vi är skall ni bli” (*Quod fuimus, estis, quod sumus eritis*). I diktningen blev den en av de mest spridda formlerna för att ge uttryck åt den medeltida förgänglighetstanken. Dess förekomst i gravinskrifterna skall säkerligen ses mot den litterära bakgrunden (C. Fehrman, Diktaren och döden, 1952, s. 64 ff. och s. 404; om det centrala motivet i legenden se O. Odenius, De tre levande och döda i KLN 3, 1952, sp. 48 f.). Formeln i G 290 är kortfattad. I gravinskrifter på latin från 1300-talet är den längre och innehåller en uppmaning till läsaren att stanna upp, gråta och bedja för den döde (Gardell 31 Sköllersta och Gardell 169 Hycklinge). I en sådan 1400-tals inskrift är den återgiven i versform (Gardell 439 Skara). I inskrifterna på G 290 och G 242 talar själva hällen till oss, medan den döde själv talar till oss i de latinska inskrifterna. Det gäller också i den latinska inskriften på en gravhäll i Väskinde kyrka, möjligen från 1300-talet, över Hallvid, Boters son. (L. F. Läckner, Versifierade latinska medeltidsinskrifter från Gotland i Antikvarisk Tidskrift för Sverige 21:5 (1924), s 21.) Till skillnad från de latinska inskrifterna betonar de två folkspråkliga inskrifterna uttryckligen nuet genom att använda tidsadverbet *nu*.

291. Hellvi kyrka

Litteratur: L 1910, S 35, F 122, W 86. J. Peringskiöld, Monumenta Sveo-Gothorum, vol 8 (hs F h 8 i Kungl. Bibl.), bl. 45 (bl 99 b); G. Wallin, Analecta Gothlandica I:1 (hs i Kungl. Bibl.), s. 650, 737, Runographia Gothlandica (I) (i Acta Societatis Regiæ Scientiarum Upsaliensis 1743, tr. 1749), s. 66; C. G. Hilfeling, Resejournal 1800 (hs F m 57:8 i Kungl. Bibl.), s. 107 och 111; N. J. Ekdahl, Resa på Gotland 1826 (ATA), s. 4, 22; Kyrkoinventarium 1830 (ATA); J. G. Liljegren,

Runlära (1832), s. 164; P. A. Säve, Reseberättelse 1850 (ATA), nr 61, samlingen S 170 I (i konvolutet Gotländska teckningar) i UUB, Reseberättelse 1864, s. 99; C. G. Brunius, Gotlands konsthistoria (1865), s. 111 f; O. W. Lemke, Visby stifts herdaminne (1868), s. 156; H. Hildebrand, Bidrag till svenska medeltidens konsthistoria (i Antikvarisk tidskrift för Sverige II. 1869), s. 373; G. Lindström, Gotlands medeltid (1892), s. 49; M. Klintberg, Några ord om Gotland i verkligheten och Gotland i skrift (1909), s. 109; J. Roosval, Die Kirchen Gotlands (1911), s. 54, 167 f. och 173, Svenskt biografiskt lexikon (1925), s. 576 f. art. Botvid, Medeltida skulptur i Gotlands fornsal (1925), s. 69, Den gotländska ciceronen (1926), s. 108, (2:a utökade uppl. 1950), s. 130; Den kyrkliga konsten under medeltiden (i Boken om Gotland 1, 1945), s. 303; C. af Ugglas, Gotlands medeltida skulptur till och med höggotikens inbrott (1915), s. 40; S. Karling, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst (i Rig 1930), s. 70; O. v. Friesen, Runorna (Nordisk kultur 6, 1933), s. 235 f.; Sveriges kyrkor, Gotland bd. 2 (1935), s. 115; Th. Erlandsson, En gotländsk landskyrka (i Gotländskt arkiv 1946), s. 82; B. G. Söderberg, Gotland (1948), s. 141, Svenska kyrkomålningar från medeltiden (1951); E. Svärdström, brev till G. Svahnström 29/7 1972 (ATA); S. B. F. Jansson, Runinskrifter i Sverige (1963), s. 172, (2:a uppl. 1976), s. 173, (3:e uppl. 1984), s. 177, Runes in Sweden (1987), s. 166 f.; L. Musset, Introduction à la Runologie (1965), s. 466; E. Lagerlöf och G. Svahnström, Gotlands kyrkor, en vägledning (2. uppl. 1973) s. 178; E. Melefors, Byngen, Smissen och Listar. Inbyggarbeteckningar och husbondenamn på Gotland. 1. Typologi och ordbildning (Studier till en svensk ortnamnsatlas 13, 1983), s. 159; Gotländska runmästare (i Runor och namn. Hyllningsskrift till Lena Peterson den 27 januari 1999, red. L. Elmevik et alia), s. 64; G. Redelius, Mäster Botvid från Eskelhem (i Fornvännen 1987), s. 32 f; T. Svensson, Lafrans Botvidarson, en gotländsk stenmästare (80-poängsuppsats. Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet 1992), Lafrans Botvidarson - en gotländsk stenmästare (i Gotländskt arkiv 1993), s. 47 ff.; J. Svanberg, Signums svenska konsthistoria. Den gotiska konsten (1996), s. 79 f; Th. Snædal,

Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi. (Runrön 16, 2002), s. 131.

Äldre avbildningar: J. Peringskiöld, a.a. bl. 99 b; C. G. Hilfeling, a.a., s. 111; P. A. Säve, Atlas till Reseberättelse 1850, nr 61; Plansch av G. Petterson, odat. 1890-talet (?), (ATA), foto därav (neg. nr 1574:19 i ATA), detaljfoto i runmappen i ATA utan uppgift om år och fotograf (neg. nr 2608:4); O. v. Friesen, a.a. s. 235; Sveriges kyrkor, a. a. s. 119; J. W. Hamer foto 1923 (ATA).

Runinskrift på korportalens utsida. Den omnämns först av J. Peringskiöld, som avbildar den ovanför ”Brud dörren”. Vid sin resa på Gotland sommaren 1741 passerade Linné Hellvi kyrka, som han inte tycks ha stannat upp vid, när han var på väg till S:t Olofs kyrka på S:t Olofsholm. Det förefaller dock som om någon av hans studenter besökt kyrkan och studerat inskriften, eftersom avbildningen på s. 650 i G. Wallins *Analecta* torde ha kommit Wallin till handa från Linné. Frågan är om Wallin själv sett inskriften. Avbildningen av den på s. 737 i *Analecta* visar så stora överensstämmelser med avbildningen på s. 650 i fråga om avvikelser från den rätta läsningen att den snarast bör bedömas som en avskrift. C. G. Hilfeling avbildar år 1800 runinskriften ”öfver Sånghus dören” och anger att den saknar skiljetecken. Den märkliga inskriften väckte berättigat intresse. N. J. Ekdahl besökte 1826 Hellvi kyrka, där det fanns en ”märkvärdig” runinskrift på valvbågen ”öfver Sakristiedörren” (!) som han avbildade. Det är kanske denna unicitet som gör att den också finns annoterad i kyrkoinventariet från 1830. P. A. Säve gjorde 1850 en ingående granskning av inskriften och framställde en välgjord avritning av tympanon och palmettorneringen och inskriften. Även O. W. Lemke (1868) uppmärksammade inskriften: ”Chorets dörrfält har följande märkvärdiga runinskrift: *Lafrans Botvidþar sun maistera gerþi kirkiu þisa : af iiskilaim* – således en utmärkt gotländsk byggmästare från Eskelhem.”

Inskriften är inskuren på korportalens utsida i tympanonfältets vänstra del omedelbart ovanför dörren. Runorna är djupa och jämnt och

utomordentligt väl skurna liksom palmettorneringen på bågfältet ovanför runristningen. Runinskriftens längd är 71 cm, runornas höjd 2,5-3 cm.

Inskrift:

lafranz botuiðarsun maistera gerði kirkiu þissa : af yskilaim

5 10 15 20 25 30 35 40 45 50

Lafrans Bōtviðar sun maistera, gerði kirkiu þissa, af Yskilhaim.

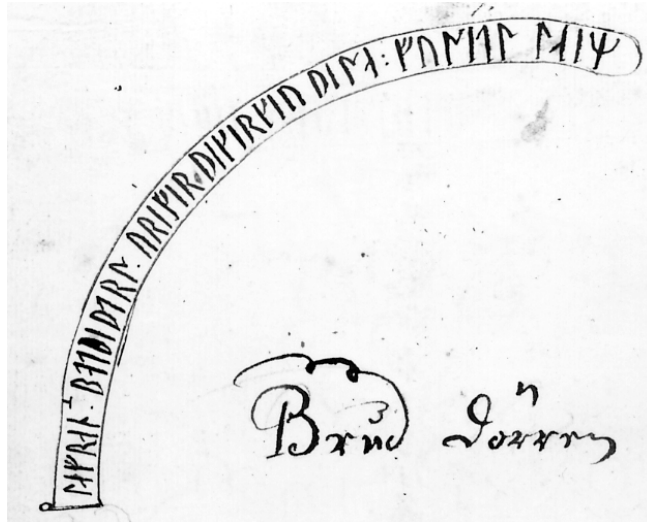
»Lafrans från Eskelhem, son till mästare Botvid, gjorde denna kyrka.»

G 291. Foto: Bengt A Lundberg 1998.

Till inskriften: Inskriften läses utan svårighet. I de runor där bistav och huvudstav möter varandra nära ramlinjen har bistaven placerats något litet in på huvudstaven, sannolikt för att undvika att flisor skulle lossna från ristningsytan, när inskriften gjordes. Det gäller runorna **l**-, **b**-, **t**-, **u**-, **b**-, **r**- och **s**. I 3 **f** når inte bistavarna upp till ramlinjen. I 7 **z** avslutas huvudstaven med ett tvärstreck, form ¹. 13 **ð** liksom i 30 **ð** är stunget med en punkt i själva ”påsen”. 24 **e** är stunget med ett kort vågrätt streck, som är vinklat nedåt på vänstra sidan om huvudstaven. 27 **g** är stunget med en punkt i vinkeln mellan huvudstaven och bistaven, 28 **e** med ett kort vågrätt streck. 29-30 **rð** är något förkrympta genom att en

ornamentlinje skär in i inskriftsbandet. En ornamentlinje inkräktar också på inskriftsbandet ovanför 38 **p**, varför runan har en förkrympt, P-liknande form. Bistaven i 41 **a** skär något över huvudstaven. Efter 41 **a** skiljetecken i form av ett kolon. Mellan 42 **a** och 43 **f** finns ett 2,5 cm långt spatium, som inte beror på någon skada eller extra hårt parti i ristningsytan. 44 **y** är stunget med en punkt.

G 291. Avbildning i J. Peringskiölds Monumenta Sveo-Gothorum.

C. Säve: **lafrans botwidar sun maistera gerdi kirkiu pisa : af yskilaim**

O. v. Friesen: **lafranz botuiðarsun maistera gerði kirkiu pisa : af üskilaim**

J. Roosval konstaterar i Den gotländska ciceronen, s.130 att Hellvi genom Lafrans inskrift är den enda kyrkan på Gotland med konstnärssignatur. Inte minst därför har Lafrans väckt konsthistorikers och byggnadshistorikers intresse. C. G. Brunius nämner honom i sin gotländska konsthistoria och han har alltsedan dess beaktats i de större konsthistoriska och arkitekturhistoriska översiktsverken och i en del specialstudier. Bedömningarna av kvaliteten i hans verk har skiftat, i viss mån också uppfattningen om när han var verksam.

Som J. Roosval påpekar i Die Kirche Gotlands (1911), s. 169 visar Lafrans genom runinskriften att han arbetat både som arkitekt och som

bildhuggare. Hans begåvning ligger mer åt det dekorativa, utan känsla för arkitektoniska effekter. Tidigast tänkbara datum för Lafrans kyrka i Hellvi är enligt honom 1280, medan hans insatser i Lau dateras till 1287, i Hejnum till 1294 och i Klinte till 1300. Bakom dessa dateringar ligger Strelows uppgifter. Samma uppfattning om hans konstnärskap framskyntar i Den gotländska ciceronen (1926), enligt vilken Lafrans konst präglas av konturernas uppfinningsrikedom och en vana att arbeta i trä. Hans arbete i Hellvi dateras där till 1239 eller 1249. S. Karling talar 1930 om Lafrans Botvidarsons kyrka Hellvi, vars långhus troligen invigdes 1239, koret några år därefter. Hans verksamhetstid är 1230- och 1240-talet. I Byggnadskonsten i Sverige 1 (1940), s. 555 f. förlägger E. Lundberg Lafrans verksamhet till relativt sen tid – 1300-talet – och räknar in honom i en riktning som anknyter både till tradition och förnyelse. Hellvi kyrka torde vara ett av hans förstlingsverk. Lafrans karakteriseras av omsorgsfull stenhuggeriteknik även om orneringen i korportalen i Hellvi, liksom i koret i Bro, vilket arbete E. Lundberg räknar till Lafrans krets, verkar något primitiv och bunden. I sin karakteristik av de ungotiska landsbygdskyrkorna understryker H. Cornell i Den svenska konstens historia 1 (1944), s. 161 den omsorg man lade ned på portalerna, vilkas tympanon får spetsverksartade konturer, som varierar i stor omväxling. Ett antal bestämt skilda mästare kan urskiljas. Sirligt förfinade är de former som har Lafrans till upphov. Bland de kyrkor som han helt eller delvis svarat för nämner H. Cornell bl.a. Hellvi, Lau, Etelhem och Klinte. En ganska kritisk inställning till Lafrans, åtminstone som arkitekt, intar A. Lindblom i Svensk konsthistoria 1 (1944), s. 198 f. Ett exempel på hans torftiga stil är Hellvi. B. Söderberg (1948) finner östliga inslag i Lafrans stenmästarkonst. Han karakteriserar honom som en god representant för Gotlands folkliga gotik med allmogekonstnärens tradition parad med spelande fantasi. Som arkitekt bedöms han som ytligare än Botvid. A. Lindblom återkommer till Lafrans i sitt arbete Svensk konst (1960), s. 43. Lafrans ytmässiga, nästan lövsågningsartade mönster visar att han varit väl förtrogen med träteknik. Oaktat rådande höggotik begagnar han ålderdomliga orneringar och tar upp romanska former och motiv. I den utökade upplagan av Den gotländska ciceronen (1950)

karaktäriserar J. Roosval Lafrans som en av de första, ja kanske pionjären bland de ungotiska arkitekterna på Gotland. I hans ornamentik finns något som är släkt med stildrag i det samtida Ryssland. Lafrans översirlighet och brist på volymkänsla går tillbaka på hans vana vid trämaterial och på traditionen i träsnideri och träbygge. Invigningen av hans kyrka i Hellvi sätter J. Roosval till år 1239. Mer försiktiga i sina attribueringar och dateringar är dagens konsthistoriker. Kritik har riktats av G. Redelius (1987) mot vissa av J. Roosvals attribueringar till Botvid stenmästare, vilka han menar saknar fast grund. J. Svanberg (1996) understryker Lafrans tydligt provensiella stil. I G. Svahnströms och E. Lagerlöfs, *Gotlands kyrkor* (1973) dateras tillkomsten av Hellvi kyrka till omkring 1200-talets mitt. Det kan nämnas att det på gravhällen i Hellvi kyrka över Olaus från Längers från 1243 finns ett stort palmettkors inristat som visar stora likheter med palmettslingorna i korportalen ovanför runinskriften.

Den tolkning av Hellviinskriften som O. v. Friesen lämnade till J. Roosval blev en av utgångspunkterna för dennes och därmed senare forskares bedömningar av vissa gotländska kyrkors stilutveckling. Genom O. v. Friesens nytolkning hade också enligt J. Roosval (SBL, art. Botvid) ”ett nytt namn i den svenska konsthistorien blivit avslöjat”, nämligen stenmästaren Botvid från Eskelhem.

Frågan är vilka slutsatser som själva inskriften medger. Den som först har diskuterat hur inskriften skall tolkas är G. Wallin, som i *Runographia Gothlandica* (1743) återger den felaktiga läsningen från *Analecta*. Han emenderar MAISAERA till Maistæra och betraktar KIRIRKIV som en felristning för **kirkiu** (”Abundat *ir*”) och USKINAIM som en skrivning för Veskindum, dvs Västkinde. Hur han vill tolka inskriften framgår klart av hans version på latin: ”Laurentius Botuari filius, artifex de Veskinde, construxit hoc templum”, dvs. ”Lafrans, son till Botvar, mästare från Västkinde, har gjort denna kyrka”.

I Runlära (1832) tolkar J. Liljegren inskriften som ”Laurens Botwidsson, mästare från Eskelem, byggde denna kyrka”, dvs. med **maistara** och **af Yskilaim** som bestämningar till **Lafrans**.

Av C. Säves transkription i Gutniska urkunder, s. 53, framgår det att han uppfattat **maistera** som en bestämning till Botvid. Han noterar att uttalet Yskilaim fortfarande brukas av allmogen men anger inte om ortnamnet står som bestämning till Lafrans eller Botvid.

Då J. Roosval författade artikeln Botvid i Svenskt biografiskt lexikon (1925), hade han kontakt med O. v. Friesen, som hade undersökt inskriften 1923. I anteckningsboken skriver O. v. Friesen ”son t. mästare Botvid från Eskelhem”. Senare uttryckte han inskriften på följande sätt för J. Roosval: ”Lafranz, son av mästare Botvid, från Eskelhem, gjorde denna kyrka”. Fastän man på språkliga grunder inte kan säga till vilket av de båda personnamnen uttrycket ”**af yskilaim**” hör, torde man dock enligt J. Roosval ”kunna våga den slutsatsen, att mästare Botvid var från Eskelhem”.

Själv publicerade O. v. Friesen följande tolkning av Hellviinskriften i Runorna (1933): ”Lafranz son till mästare Botvid byggde denna kyrka; (de voro) från Eskelhem”.

I Sveriges kyrkors behandling av Hellvi kyrka (Gotlands kyrkor 2, 1935, avsnittet om Hellvi kyrka författat av N. G. Wollin) translittereras inskriften delvis felaktigt och översätts ”Lafrans, mästare Botvids son från Eskelhem, byggde denna kyrka”. Samma tolkning refereras i E. Lagerlöfs och G. Svahnströms Gotlands kyrkor (1966). Enligt N. G. Wollin går tolkningen tillbaka på O. v. Friesen, men det kan ifrågasättas om han återger O. v. Friesens uppfattning korrekt.

S. B. F. Jansson tolkar i Runinskrifter i Sverige (1963 och senare upplagor) och i Runes in Sweden (1987) G 291 på samma sätt som O. v. Friesen 1933. Lafrans är son till den kände kyrkbyggaren Botvid

mästare. Inskriftens två sista ord skall enligt S. B. F. Jansson utan tvivel uppfattas som en satsförkortning: ”De voro (äro) från Eskelhem”. Inskriften dateras till omkring 1300. Någon kommentar till sin datering och tolkning ger inte S. B. F. Jansson.

L. Musset uppfattar i *Introduction à la runologie* (1965) af **yskilaim** som en satsförkortad bestämning till Lafrans och översätter den med ”(il était) d'Eskelhem”.

Oklarheten om hur inskriften skall tolkas gäller alltså de två sista orden. Det gäller att fastställa vad uttrycket **af yskilaim** står som bestämning till. J. Liljegren (1832) ser det som en bestämning till Lafrans, likaså L. Musset (1965). O. v. Friesen ser det 1923 som en bestämning till Botvid, medan han 1933 liksom S. B. F. Jansson (1963 och senare), uppfattar det som en satsförkortad bestämning till Lafrans och Botvid.

Den ganska fria ordställningen i de nordiska fornspråken innebar bl.a. att appositionen kunde skiljas från sitt huvudord genom predikatet och dess bestämningar som t.ex. *Alríkr ræisti stæin, sun Sigríðar, at sinn faður Spjūt* (Sö 106). Stundom kunde den stå sist i satsen och ha en självständig karaktär och fungera som en förkortad sats. En parallell till G 291 är möjligen inskriften på dopfunten Sm 2 Blådinge kyrka **finvipir hiog þæta kar : a : tiura : biærg : e**, om den tolkas som ”Finnvid på Tjuraberg högg denna dopfunt.” Subjektet inleder och appositionen avslutar satsen (E. Wessén, *svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax* (1956), s. 101). Konstruktionen är dock inte entydig, vilket framgår av inskriften på gravhällen G 122 Buttle kyrka **hier huilis hera ioan rapárs sun af atligabo bi...** ”Här vilar Johan, son till Radar, från Atlingbo...” Utifrån mönstret för signaturen på t.ex. U 308 *Þörgautr rísti rúnar þessar, Föts arfi* skulle **af yskilhaim** kunna vara en apposition till Lafrans och konstruktionen vara en s.k. omramning. Hellvi-inskriftens karaktär av signatur talar för att ristaren avsett att ange att Lafrans kom från Eskelhem.

Studiet av personbeteckningar i förbindelse med gotländska gårdnamn visar enligt E. Melefors (1965, s. 142 f.), att prepositionen *af* i gotländska runinskrifter är nära beroende av prepositionen *de* i inskrifter på latin. Även *af* för att ange sockentillhörighet torde vara en ”latinism”. Prepositionen *av* brukas nämligen inte i sen tid. För att ange härkomst från en socken används då i stället prepositionen *från*. Konstruktionen med prepositioner *af* talar möjligen för att det rör sig om en ristarsignatur Lafrans från Eskelhem.

Interpunktionen i inskriften är anmärkningsvärd. Skiljetecken förekommer nämligen bara mellan orden **þisa** och **af**. Därigenom avgränsas inskriftens slut från dess övriga del. Möjligen har avsikten varit att därigenom ge slutet en mer självständig satsformad karaktär. Det skulle kunna tala för att prepositionsuttrycket **af yskilhaim** avser både Lafrans och Botvid.

Sakligt kan det anföras att mästare Botvid genom sitt yrke sannolikt varit välkänd på Gotland och knappast behövde någon ytterligare presentation. Att sonen varit lika känd är mindre säkert. Det kan tala för att **af yskilaim** har ristats som ett förtydligande till Lafrans namn.

Gutniskans *maisteri*, dvs. motsvarigheten till fornsvenskans *mästare*, återfinns i några gotländska runinskrifter (G 36, G 104 E:k och G 163) och på Åkirkebyfonten DR 373 på Bornholm. Om den gutniska formen med *a > e* i ändelsen *-eri* se Herbert Gustavson Gutamålet 2 (1948), s. 94 f. samt G 163 och Th. Snædal (2002), s. 204 f. med däri anförd litteratur. Om variationer av suffixet *-ārja-/arja-* (< lat. *-ārjo-*), se Krahe/Meid, Germanische Sprachwissenschaft III (1967), s. 83. I gotländska runinskrifter uppträder ordet också i sammansatt form i **mura:maisþeri** i G 336 Fårö kyrka och **mura:maisþiri** i G 337 Fårö kyrka, dvs. motsvarande fornsvenskans *mur(a)mästare*. Till detta kan läggas ordet stensemästare i signaturen **haraldær : stensemæstari gærþi** på gravmonumentet Vg 165 Södra Vings kyrka, daterat till 1100-talet senare hälft av E. Svärdström och M. Rydbeck.

Bortsett från putsinskriften G 104 E:k i Lye kyrka, som är av tillfällighetskaraktär, är *maisteri* förknippat med fackmässigt stenhantverk. Det är därför möjligt att det forngutniska *maisteri* kan ha haft en sekundär betydelse 'yrkesskicklig hantverkare eller byggmästare som arbetar med sten, stensemästare'. En liknande uppfattning hyser väl G. Wallin (1743, s. 68) då han tänker sig att ordet mästare i Hellvi-inskriften betyder "muramästare".

Förutom i G 291 är mansnamnet Lafrans känt från två inskrifter på Gotland, G 327 Bunge kyrka och G 334 Fårö kyrka. Botvid är ett av vanligaste namnen i den gotländska personnamnsskatten, se G 33, G 36 och G 64. Om möjligheten att utifrån namnet Lafrans i inskrifterna på G 291 och på G 327 Bunge kyrka attribuera de två verken till samma verkstad, se G 327.

Hur ortnamnet Eskelhem skall tolkas är inte klarlagt. Inskriftens **y**skilaim visar att *y*-vokalismen är ursprungligare än formen med *e*, som torde bero på delabialisering av *y* till *i* och därefter en sänkning av *i* till *e*. C. Säve noterar att ortnamnet år 1859 fortfarande uttalas Yskilaim och enligt N. Tiberg var uttalet `ysklájm på 1920-talet (OAU). Bortfallet av *h* i senare led är belagt flera inskrifter, bl.a. i **otaim** för Othem i G 282 Othems kyrka.

De dateringar som anförts ovan bygger på konsthistorisk grund. Runologiskt kan det konstateras att G 291 har ensidiga bistavar, gotländska *s* och stungen form av **p** för *ð*, av **i** för *e*, av **k** för *g* och av **u** för *y*. Distinktion görs i användningen av grafen *s* i form av **ʃ** och **ʃ**. En sådan uppträder också i några gotländska inskrifter från 1300-talet, G 164, G 195, G 201, G 293, G 295 och G 312 samt – i två eller tre fall – i inskrifter från 1400-talet, G 99-G 100 och möjligen G 104 D. Runologiskt hör G 291 hemma bland högmedeltidens inskrifter, då snarast bland den yngre högmedeltidens.

395. Hellvi

Den 18 februari 2008 upptäcktes en ny runinskrift i Hellvi kyrka. Det var konservator Marianne Gustafsson som upptäckte ristningen i samband med en invändig restaurering i kyrkan. När hon knackade bort kalkputsens på östra korväggen över det mellersta och högsta fönstret framkom en vacker konturristad kalkmålning och band med runor på båda sidor om fönstrets valvbåge ca 6 meter över korets golv. Inskriftens granskades av Thorgunn Snædal den 27 februari samma år.

Inskriften är integrerad i en kalkmålning som härstammar från senare delen eller slutet av 1200-talet, dvs. kyrkan tillkomsttid. Kalkmålningen är ristad och målad i den blöta originalkalkputsens och troligen ungefär samtida med Lafrans Botvidssons signatur på södra korportalen. Ovanpå detta originalskikt låg ytterligare 7 skikt. Större delen av inskriften på fönstrets vänstra sida är ännu täckt av två putslager och det egendomliga är att när dessa anbragts på 1400-1600-talet har de ansvariga försökt rekonstruera runinskriften ovanpå den gamla. Dessa försök tycks ha gjorts av en måttligt eller icke runkunnig person eftersom de är mycket svårlästa.

Av detta vänstra inskriftsband är endast slutet framtaget. Runornas höjd är 4 cm, vilket är lika med inskriftsbandets bredd. Runorna är rätt klumpigt målade med ljusgrön färg.

Inskrift:

...-**taþi**

Till läsningen: Framför 2 **t** finns troligen svaga rester av toppen av en huvudstav eller bistaf. Runorna 2-5 är ganska säkra. 2 **t** har dubbelsidig bistav. 4 **p** har en högt ansatt bistav, dvs. P-liknande utseende, vilket också gäller **p**-runorna i inskriften på andra sidan, vilket tyder på att hela inskriften är gjord av samma person. Därefter inga spår av runor fram till ornamentet. Möjligen skulle runorna ha kunna utgöra slutet av

ordet *pentaði* ”målade”, jfr. eng. ’paint’, välbelagt i fornvästnordiska källor, eller *litaði* med samma betydelse, jfr. isl. *lita* ”måla”, detta ord är dock endast belagt i isländska och i engelska dialekter (J. Altnordisches Etymologisches Wörterbuch, s. 424 och 368).

Runristning på höger sidan är helt frilagd och ser ut att vara bevarad i sin helhet. Även här är runorna både ristade och målade. Det ser dessutom ut att vara målade två gånger, första gången med en ljus mönjeröd färg, andra gången med en mörkröd eller svart färg.

Uppmålningen är gjord med ganska breda streck och de dubbla färglagren gör inskriften svårläst. Undersökningsarbetet försvårades också av den olämpliga arbetsställning som blev följden av att inskriften var i stort sett i nivå med arbetsplattformen, vilket gjorde det svårt att åstadkomma sidobelysning. Vid bättre förhållanden kan med all säkerhet läsningen kompletteras på många viktiga punkter. Även här är runorna lika höga som inskriftsbandet är brett, dvs. 4-5 cm. Ristningen är ca 70 cm lång.

Preliminär läsning av runorna:

ḅalulfr · rḅui /ḅṣ / ǣrkunmaistira fiapī

5 10 15 20 25 30

ḅisakirki/u

35

Preliminärt tolkningsförslag:

Bótulfr(?) Róðvið(arsun)(?) ...maistera fiaði(?) þissa kirkiu

»Botulf(?) Rodvidsson ...(son till) mästare (Rodvid?) målade(?) denna kyrka»

Till läsningen: Endast ett skiljetecken finns i inskriften, mellan 7 **r** och 8 **r**. **a**-runorna har ensidigt bistav, 22 **t** har dubbelsidig bistav och **s**-runorna har gotländsk form. Runorna 12-13 **ḅṣ** står ovanför och mellan 14 **i** och 15 **ǣr** eller 8 **er** och skall troligen läsas som korrektur eller inskott mellan dem. På huvudstaven i 15 **ǣr** eller **ar** finns på huvudstavens övre del ett kort streck eller en punkt som kan uppfattas

som en **a**-bistav eller en stingning. Runorna 16-26 **kunmaistira** är ganska säkra, likaså runorna 30-39 **þisakirkiu**, 39 **u** står ovanför inskriftsbandet eftersom inskriften annars skulle ha nått ända fram till ett akantusblad. I runa 27 är huvudstaven säker och en bistav som kan vara den nedre bistaven i en **f**-runa eller en **k**-bistav. Mellan denna bistav och huvudstaven finns svaga färg- och ristningsrester som kan vara rester av en övre **f**-bistav eller en stingning, runan har därför troligen varit antingen ett **f** . \mathfrak{F} , eller ett **g**, \mathfrak{G} , möjligen kan rätt läsning fastställas vid förnyad granskning under bättre förhållanden, liksom övriga osäkra läsningar.

Inskriften är tydligen menad att vara en parallellinskrift till G 291 på korportalen. Det inledande namnet skulle möjligen kunna vara ett felaktigt stavat *Bótulfr*, det är inte helt uteslutet att rester av en övre bistav finns till vänster om bistavens övre del.

Efter skiljetecknet efter runa 7 **r** är runorna 8-13 **rpui/pl(s)** mycket svårbedömda. Det naturligaste är att uppfatta dem som en bestämning till det första namnet, ett förslag, om än inte särskilt säkert, är att ristaren ämnat återge det i gotländska runinskrifter förekommande namnet *Róðviðr*.

Hur runföljden **arkunmaistera** eller möjligen **erkunmaistera** skall uppfattas är osäkert, men eftersom om alla runorna i **maistera** är säkra tycks förleden vara någon form av bestämning till 'mästare'. Tyvärr är påföljande runa osäker och det kan därför inte avgöras, förrän möjligen vid förnyad granskning, om runan varit **f** eller **g** och därmed om ordet ska läsas **fiapi** **fiadi*, fornnordiska *fáði* 'målade, ristade' eller **giapi**, med bortfall av en väntad **r**-runa, '*giarðilgierði*'. Den första läsningen är dock troligare eftersom byggmästaren Lafrans Botvidsson har satt sin signatur på korportalens utsida, se ovan G 291.

Verbet *fá* 'måla, rista' är belagt i två gotländska runinskrifter från omkring 1000, spjutspetsens från Endre, G 225 och Pilgårdsstenen, G 280. I de medeltida inskrifterna är *fá* inte belagt, men kan förstås ha varit i bruk på många håll ändå. Faktum är att dekoration av de putsade medeltida kyrkväggarna på Gotland genom ristningar och målningar passar mycket bra in i definitionen av verbet *fá* i J. Fritzners Ordbog over det gamle norske sprog, band 1, s. 364 (författarens översättning): "(att) avbryta enformigheten af ett tings yta, göra den brokig genom att på den anbringa något; med figuren som objekt".

En utförligare beskrivning och förhoppningsvis pålitligare tolkning av inskriften får tyvärr anstå till den blir tillgänglig igen för undersökning när restaureringen av kyrkan fortsätter år 2010.

G 395. Helhetsbild av runinskriften och kalkmålningen. Foto: J. Utas 2008.

G 395a. Målade och ristade runor över korfönstrets högra del. Foto: Th. Snædal 2008.

G 395b. Målade och ristade runor över korfönstrets vänstra del. Foto: Th. Snædal 2008.